

تحولات دین‌داری و بعد اجتماعی امنیت ملی در ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۳۰

محمد رضا پویافر*

چکیده

شناخت و تحلیل از تحولات دین‌داری در جامعه ایرانی، علاوه بر اینکه شاخصی از تحولات فرهنگی و اجتماعی است، فهم عمیق‌تر و تبیین روند تغییرات در حوزه‌های دیگر، از جمله وجه اجتماعی امنیت، چه در سطح امنیت عمومی و چه در سطح امنیت ملی را میسر می‌سازد. این پژوهش در پی آن است تا با مطالعه روند تحولات شاخص‌های دین‌داری در ابعاد و مؤلفه‌های مهم آن، به تحلیل نسبت این تحولات در جامعه امروزی ایران با بعد اجتماعی امنیت ملی بپردازد. بر این اساس، یافته‌های به‌دست‌آمده در پیمایش‌های ملی انجام‌شده، به ویژه طی بیش از چهار دهه استقرار نظام جمهوری اسلامی، مورد مطالعه و تحلیل روند قرار گرفته است. یافته‌ها نشان داده که تغییرات در دین‌داری مردم ایران و همچنین نگرش آنها به دین، مؤسسات دینی و رویه‌های رسمی در حکمرانی دینی، به سوی نزول جایگاه، اهمیت و نقش نهاد دین در جامعه در حرکت است. بر مبنای نتایج به‌دست‌آمده و فرازوفرودهای شاخص‌های مختلف دین‌داری، پیشنهادهای راهبردی برای سیاست‌گذاری مطلوب و اصلاح روندهای موجود ارائه شده است.

واژگان کلیدی: دین‌داری، باورها، عواطف دینی، اعمال دینی، مناسک دینی، حکمرانی دینی،

امنیت ملی

mrpouyafar@gmail.com

* استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه علوم انتظامی امین

فصلنامه مطالعات راهبردی • سال بیست‌و‌چهارم • شماره سوم • پاییز ۱۴۰۰ • شماره مسلسل ۹۳

مقدمه

دین، سازمان‌های دینی و دین‌داری افراد جامعه، به‌ویژه در جوامعی همچون ایران، بخش مهمی از فرهنگ عمومی جامعه را تشکیل می‌دهند. از این رو، در خرده‌نظام‌های مختلف اجتماعی و حوزه‌های گوناگون که نیازمند سیاستگذاری و برنامه‌ریزی هستند، توجه به نقش، جایگاه و اهمیت دین در کنار وضعیت و تحولات دین‌داری ضرورتی اساسی است. بر این اساس، مطالعه وضعیت دین‌داری جامعه برای سیاستگذاری امر فرهنگی از رهگذر مدیریت یا راهبری اجتماعی و فرهنگی اهمیت جدی دارد. اما وقتی پای امنیت ملی به میان می‌آید، چگونه می‌توان از اهمیت دین‌داری برای این سطح از سیاستگذاری سخن گفت؟

امنیت ملی به‌عنوان وجهی متمایز از امنیت عمومی، هرچند متأثر از شاخص‌های امنیت عمومی و امنیت اجتماعی است اما به‌ویژه نشان‌دهنده جنبه بیرونی امنیت جامعه به‌طور کلی نیز هست. امنیت ملی ضامن حفظ منافع و ارزش‌های یک جامعه در برابر تهدیدات داخلی و خارجی است. حال آنکه امنیت عمومی، وجه درونی‌تر امنیت است که با تمرکز بر عوامل درونی مخلی امنیت افراد و گروه‌های داخل جامعه تعریف می‌شود. در این چارچوب، امنیت اجتماعی، ضامن آرامش خاطر در زندگی اجتماعی مردم جامعه است؛ بنابراین، می‌توان با اندکی تسامح گفت که امنیت اجتماعی ذیل امنیت عمومی و امنیت عمومی ذیل امنیت ملی تعریف می‌شود.

با در نظر گرفتن ابعاد مفهومی امنیت ملی، پرسش از ارتباط وضعیت و تحولات مربوط به دین و دین‌داری با امنیت ملی، دشوارتر نیز می‌شود. در پاسخ می‌توان گفت که دین، به‌عنوان جزو مهم و شاید مهم‌ترین بخش از ساختار فرهنگی جامعه ایران، همواره نقش مهمی در ایجاد همبستگی اجتماعی داشته است. از سوی دیگر؛ همبستگی اجتماعی ایجادشده در جامعه در ارتباط تنگاتنگ با انسجام ملی ضروری برای رویارویی با چالش‌ها و تنگناهای جامعه بوده است. به همین ترتیب، مجموعه متغیرهای اجتماعی مرتبط با دین (اعم از عملکرد، نقش و منزلت

اجتماعی گروه‌ها، مؤسسات و سازمان‌های دینی، نقش و جایگاه دین در جامعه و دین‌داری افراد) می‌توانند در نهایت، یکپارچگی، هماهنگی و همبستگی دینی و در سطحی فراتر، همبستگی فرهنگی و اجتماعی جامعه را تا حد زیادی تعیین کنند. به طور منطقی هرچه همبستگی اجتماعی از طریق اثربخشی و کارکرد مطلوب اجزای فرهنگ از جمله دین تقویت شود، قدرت، پایداری و در مجموع امنیت ملی جامعه برای مواجهه مناسب با چالش‌ها و بحران‌های اجتماعی بیشتر خواهد بود.

بنابراین، از آنجا که وضعیت و تحولات دین‌داری در جامعه امروز ایران، تأثیری مهم بر امنیت ملی دارد، در این مقاله به طور کامل بر تبیین آن پرداخته می‌شود. برای این کار، پس از اشاره‌ای گذرا به سابقه سنجش دین‌داری در ایران، نگاهی به وضعیت شاخص‌های اصلی دین‌داری در جامعه ایرانی خواهد شد. بر این اساس ابتدا تحولات در شاخص‌های اصلی دین‌داری و پس از آن، وضعیت مهم‌ترین شاخص‌های دین‌داری با استناد به یافته‌های آخرین پیمایش ملی دین‌داری در کشور، توصیف خواهد شد. در ادامه، نگاهی راهبردی و نقادانه به سیاست‌ها و رویه‌های چهار دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی شده است. در عین حال، چگونگی تأثیر تحولات دین‌داری بر امنیت ملی جمهوری اسلامی تحلیل می‌شود. در نهایت و بر اساس نتایج تحلیل‌های انجام‌شده، پیشنهادهایی جهت ارتقای شاخص‌های امنیت ملی، بر اساس توجه بیشتر و با نگاهی نو به مدیریت و سیاست‌گذاری امر دینی و فرهنگی در کشور ارائه شده است.

الف. زمینه نظری و تجربی پژوهش

سابقه دغدغه و توجه به مطالعه شاخص‌های فرهنگی در جامعه ایرانی به پیش از پیروزی انقلاب اسلامی بر می‌گردد. به طور مشخص، مرحوم علی اسدی (۱۳۵۳) پژوهشی ملی را با عنوان «پیمایش گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران» انجام داد. کمی بیش از چهار سال پس از این پژوهش که در سطح تمام استان‌ها و فرمانداری‌های کل شانزده‌گانه کشور

انجام گرفته بود، انقلاب اسلامی پیروز شد و جمهوری اسلامی جایگزین حکومت پهلوی در رأس نظام سیاسی ایران شد. پنج سال بعد و نزدیک به چهار ماه از پیروزی انقلاب اسلامی، علی اسدی (۱۳۵۸)، پیمایش «گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی» را برای بار دوم و این بار فقط در میان شهروندان تهرانی، به انجام رسانید. پس از جنگ، نخستین پیمایش فرهنگی در نیمه نخست دهه ۷۰ (محسنی، ۱۳۷۴) انجام شد. از نیمه دوم دهه ۷۰ به تدریج پژوهشگران دانشگاهی با طراحی و آزمون مقیاس‌های سنجش دین‌داری، به مطالعه آن در میان گروه‌های خاصی از جامعه -همچون دانش‌آموزان و نوجوانان- پرداختند. شاخص‌های دین‌داری که مبنای شناخت ما از وضعیت دین‌داری ایرانیان در این مقاله بوده، در واقع حاصل استفاده از این سنجه‌های بومی برای مطالعه دین‌داری در ایران است. پیش از ورود به تحلیل وضعیت فعلی شاخص‌های دین‌داری در ایران، مروری کوتاه بر مهم‌ترین این سنجه‌ها خواهیم داشت:

سنجه دین‌داری گلاک و استارک (نسخه بومی شده): گلاک و استارک در مدل سنجش دین‌داری خود ابعاد اعتقادی^۱، مناسکی^۲، پیامدی^۳ و دانش دینی^۴، بعد تجربی^۵ (تجربه) را به‌عنوان ابعاد پنج‌گانه دین‌داری تعریف می‌کنند (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۶: ۴۳). وقتی سراج‌زاده (۱۹۹۸) برای اولین بار سنجه گلاک و استارک را به صورت بومی شده در ایران طراحی و در میان جمعیت دانش‌آموزان دبیرستانی تهران اجرا کرد، بعد دانش دینی را از سنجه بومی شده خود حذف کرد. استدلال او در این مورد این بود که بعد دانش دینی یعنی داشتن معلومات و اطلاعات مربوط به دین، با توجه به آموزش‌های رسمی معارف دینی در مدارس ایران، نمی‌تواند شاخص مناسبی برای سنجش دین‌داری باشد.

-
۱. Ideological
  ۲. Ritualistic
  ۳. Consequential
  ۴. Intellectual
  ۵. Experimental

مدل سنجش دین‌داری شجاعی‌زند: در میان پژوهشگران مسلمان، کسانی همچون علیرضا شجاعی‌زند هستند که هرچند قائل به ابعاد عاطفی یا تجربه دینی در میان ابعاد دین‌داری بوده، اما همه یا بخش مهمی از آن را قابل‌سنجش از طریق مقیاس‌های سنجش کمی در مطالعات اجتماعی دین نمی‌دانند. شجاعی‌زند، بعد معتقدبودن (اعتقادات) را از مؤمن‌بودن (ایمانیات) متمایز می‌کند. در نتیجه، بر اساس ویژگی‌های خاص ایمان که درونی و غیرقابل‌سنجش با ابزارهای معمول در مطالعات اجتماعی تجربی است، او بعد ایمانیان (مؤمن‌بودن) را از ابعاد قابل‌سنجش دین‌داری، حذف می‌کند. بر این اساس، او به طور کلی ابعاد اعتقادات، عبادیات، اخلاقیات و شریعت را به عنوان ابعاد قابل‌سنجش دین‌داری با استفاده از ابزارهای سنجش کمی (پرسشنامه) احصا می‌کند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۵۴ و شجاعی‌زند، ۱۳۸۸: ۴۰).

سنجه دین‌داری خدایاری فرد: در مدل سنجش دین‌داری خدایاری فرد، تعریف دین‌داری مبتنی بر چهار نوع رابطه‌ای است که سیدمحمدباقر صدر در «الفتاوی‌الواضحه» به عنوان ساختار معارف اسلام مطرح می‌کند؛ یعنی رابطه انسان با خداوند، با خود، دیگران و جهان هستی. بر این اساس، در تعریف عملیاتی خدایاری فرد، دین‌داری شامل سه بعد شناخت و باور دینی، عواطف دینی و التزام به وظایف دینی می‌شود (خدایاری فرد، ۱۳۸۵: ۹۵).

سنجه دین‌داری طالبان: مدل سنجش و به‌تبع آن سنجه دین‌داری طالبان (۱۳۸۸) از نظر تقسیم‌بندی ابعاد کلی دین‌داری کاملاً مشابه با کار خدایاری فرد است. اما از برخی جهات، طالبان به عنوان یک جامعه‌شناس از دریچه‌ای متفاوت با خدایاری فرد روان‌شناس به موضوع نگرسته است. در کل او نیز دین‌داری را شامل سه بعد اعتقادی، عاطفی و رفتاری تعریف کرده است (طالبان، ۱۳۸۸: ۷۱).

سنجه دین‌داری کاظمی: عباس کاظمی و مهدی فرجی (۱۳۸۹) برای سنجش دین‌داری از هفت بعد استفاده کرده‌اند که عبارت‌اند از: «اعتقادات دینی»، «اخلاق دینی»، «مناسک جمعی دینی»، «رفتارهای واجب دینی»، «محرمات دینی»، «رفتارهای مستحبی»، «احساسات، عواطف و تجربه

دینی» (کاظمی و فرجی، ۱۳۹۵: ۱۰۶). توضیح این که هرچند این مدل در پژوهش کاظمی و فرجی ارائه و آزمون شده، اما تهیه آن کاری مشترک از عباس کاظمی، سیدعلیرضا فروغی و محمدرضا پویافر بوده است. این مدل مبنای اصلی در سنجش دین‌داری در دو موج نخست (۱۳۸۹) و دوم (۱۳۹۵) این پیمایش قرار گرفت.

ب. پیمایش‌های ملی انجام‌شده در مورد دین‌داری مردم ایران

پیمایش‌های گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران (اسدی، ۱۳۵۳) اولین پیمایش ملی کشور محسوب می‌شود. بسیاری از مفاهیم و سؤالات مطرح‌شده در آن بعداً در پیمایش‌های دیگر نیز مورد استفاده قرار گرفت که نشان از قوت نظری و علمی این پیمایش دارد. پس از انجام مرحله اول طرح گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران در سال ۱۳۵۳، مرحله دوم آن پنج سال بعد (اسدی، ۱۳۵۸) انجام شد.

آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران (محسنی، ۱۳۷۴)، اولین پیمایش ملی پس از انقلاب اسلامی است. این پیمایش در دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی با حمایت معاونت پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۷۴ اجرا و نتایج آن در سال ۱۳۷۵ منتشر شده است.

پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌ها را می‌توان شناخته‌شده‌ترین پیمایش ملی ایران دانست که مقبولیت علمی بالایی در میان اصحاب علوم اجتماعی و مدیران و سیاست‌گذاران کشور دارد. اولین موج این پیمایش (رضایی، ۱۳۷۹) به موجب تکلیف قانونی برنامه سوم توسعه در دفتر طرح‌های ملی اجرا شد و نتایج آن در سال ۱۳۸۰ منتشر شد.

موج دوم پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان به فاصله دو سال از موج اول (گودرزی، ۱۳۸۱) در دفتر طرح‌های ملی اجرا شد و علاوه بر سنجش اغلب متغیرهای موجود در موج اول مفاهیم

تازه‌ای را نیز بررسی کرد. موج دوم از نظر حجم نمونه در مقیاسی کوچک‌تر از موج اول اجرا شد اما به لحاظ گستره مفاهیم، پیمایش جامع‌تری محسوب می‌شود.

پیمایش تحولات فرهنگی جامعه‌ایران (گودرزی، ۱۳۸۳) به منظور تکرار پیمایش گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران (۱۳۵۳) انجام شد تا بر اساس انتخاب یک نمونه مشابه، روند تحولات فرهنگی جامعه‌ایران شناسایی شود.

پیمایش فرهنگ سیاسی ایرانیان (۱۳۸۴)، با هدف سنجش نگرش مردم ایران به موضوعات سیاسی انجام شده است. اما در عین حال، برخی سؤالات مربوط به نگرش‌ها و باورهای دینی نیز در آن مشاهده می‌شود.

با گذشت سه دهه از پیروزی انقلاب و استقرار نظام جمهوری اسلامی پیمایش‌های ملی با تمرکز خاص بر «دین‌داری» از اواخر دهه ۱۳۸۰ آغاز شد. در فاصله سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۰ سه پیمایش ملی دین‌داری انجام شد. پیمایش ملی تدین اسلامی ایرانیان (طالبان، ۱۳۸۸) یک پژوهش ملی که ایسپا مجری آن و طالبان پژوهشگر آن بود و در سال ۱۳۸۸ اجرا شد، نخستین پیمایش ملی بود که اختصاصاً متمرکز بر سنجش دین‌داری و شاخص‌های مربوط به آن بوده است.

همچنین پیمایش دیگری در سطح ملی با یک کار گروهی بزرگ در سال ۱۳۸۷ آغاز شد که گزارش اولیه آن با عنوان «آماده‌سازی مقیاس دین‌داری و ارزیابی سطوح دین‌داری اقشار مختلف جامعه‌ایران» در سال ۱۳۸۸ منتشر شد (خدایاری فرد، ۱۳۸۸). این پژوهش بزرگ در گزارش نخست خود بیشتر شامل نتایجی از مراحل اجرایی آماده‌سازی سنجه دین‌داری طراحی شده است.

پژوهش دیگری که کمی پس از پیمایش ملی دین‌داری محمدرضا طالبان انجام شد، پیمایش ملی بزرگی با عنوان «دین‌داری ایرانیان» بود که از سوی دفتر پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۹) انجام شد.

موج سوم ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان بافاصله دوازده سال از موج دوم (جوادی یگانه، ۱۳۹۴) در دفتر طرح‌های ملی طراحی و اجرا شد. این پیمایش علاوه بر سنجش اکثر مفاهیم موجود در موج دوم، برخی مفاهیم جدید را نیز در کشور مورد سنجش قرارداد. آخرین پیمایش ملی دین‌داری در واقع موج دوم پیمایش دین‌داری ایرانیان (کاظمی و فرجی، ۱۳۹۵) است که در مراکز کمتری از کشور و نمونه آماری کوچک‌تری اجرا شده است. نتایج این پیمایش آخرین و جدیدترین داده‌ها برای ارزیابی وضعیت دین‌داری ایرانیان را در اختیار قرار می‌دهد.

ج. روش پژوهش

پژوهش حاضر، در چارچوب روش‌شناختی مطالعات اسنادی با مطالعه پژوهش‌های ملی انجام‌شده مرتبط با دین‌داری، تعریف می‌شود. صرف‌نظر از پیمایش انجام‌شده در پیش از انقلاب (اسدی، ۱۳۵۳)، در این نوشتار نتایج هفت پیمایش ملی که به طور ضمنی یا مشروح به شاخص‌های دین‌داری پرداخته‌اند، برای ارزیابی تحول در وضعیت دین‌داری پس از انقلاب اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است. چهار پیمایش ملی در مورد ارزش‌ها، نگرش‌ها و تحولات فرهنگی در ایران (محسنی، ۱۳۷۴؛ رضایی، ۱۳۷۹؛ گودرزی، ۱۳۸۱ و گودرزی، ۱۳۸۴) به همراه سه پیمایش ملی دین‌داری (طالبان، ۱۳۸۸؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۹۰؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۹۵)، این هفت پیمایش موردبررسی را تشکیل می‌دهند. در عین حال، جهت تحلیل بیشتر در برخی شاخص‌های دین‌داری و همچنین برخی دیگر از شاخص‌ها که لزوماً شاخص دین‌داری فرد نیست اما به نگرش یا ارزش‌های دینی یا جهت‌گیری او نسبت به برخی امور مربوط به دین مرتبط است - همچون مدارای دینی یا نگرش نسبت به مواجهه قانونی در مورد حجاب - به نتایج برخی پیمایش‌های دیگر همچون ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج سوم (۱۳۹۴) استناد شده است.

د. تحولات دین‌داری در دوران پس از انقلاب اسلامی

- **باورهای دینی (اعتقاد به خدا):** مقایسه نتایج تحقیقات ملی نشان می‌دهد که اعتقاد به خدا در میان مردم یک ثبات نسبی را نشان می‌دهد. میزان کسانی که گفته‌اند به وجود خدا اعتقاد دارند، از سال ۸۸ تا ۹۵ از میزان ۹۷/۳ درصد به ۹۵/۱ درصد رسیده است. همچنین میزان اعتقاد به معاد نیز در میان ایرانیان، همواره در سطح بالایی بوده و از ۹۵/۶ در سال ۱۳۷۹ به ۹۱/۲ در سال ۱۳۹۵ رسیده است. این تغییر، هرچند که یک کاهش ملایم را تا سال ۱۳۹۵ نشان می‌دهد اما در هر صورت نشان‌دهنده بالابودن اعتقاد به آخرت در میان ایرانیان مسلمان است.
- **مناسک دینی:** مردم تا چه حد اعمال دینی را انجام می‌دهند؟ مقایسه انجام اعمال و مناسک دینی در پیمایش‌های انجام‌شده نشان‌دهنده تغییراتی در عمل به فرایض دینی و عبادات فردی و جمعی است. میزان کسانی که نمازهای یومیه خود را به جا می‌آورند، طی سال‌های ۷۹ تا ۹۵ کمتر شده است. این در حالی است که میزان تقید به نمازهای یومیه، در سال ۱۳۵۳ (با فراوانی ۹۴ درصد) نسبت به ۱۳۹۵ بالاتر بوده است. میزان کسانی که حداقل گاهی اوقات نماز خود را می‌خوانند، در آخرین پیمایش ملی دین‌داری (۱۳۹۵) برابر با ۸۸ درصد بوده است. این میزان در سال ۷۹، برابر با ۹۳/۸ بوده که نشان می‌دهد نمازخوانی در ایران در مجموع و با یک شیب ملایم در حال کاهش بوده است. در مقابل، تعداد کسانی که گفته بودند «نماز نمی‌خوانند» یا «به ندرت نماز می‌خوانند» با شیبی ملایم رو به افزایش بوده است. بر همین اساس، کسانی که حداقل گاهی اوقات در نماز جماعت شرکت می‌کنند، در سال ۱۳۹۵ برابر با ۵۳ درصد بوده است. این میزان در سال ۱۳۷۴، برابر با ۴۴/۱ درصد بود. از طرف دیگر، تعداد کسانی که حداقل گاهی اوقات در نماز جمعه شرکت می‌کنند، در سال ۱۳۹۵

برابر با ۳۴/۶ درصد، اما در سال ۱۳۷۹، برابر با ۳۳/۸ درصد بوده است. در هر دو مورد، شاخص مشارکت مردم در این دو عبادت جمعی (شرکت در نمازهای جمعه و جماعت)، افزایش نسبی نشان می‌دهد. در عین حال باید توجه داشت که میزان مشارکت در مراسم جمعی عبادی، کمتر از حد متوسط است. این در شرایطی است که تعداد زیادی از مردم با حضور در نمازهای جماعت ادارات و سازمان‌ها یا مشارکت سازمانی و گروهی در نمازهای جمعه در این عبادت‌های جمعی شرکت می‌کنند و این به نوبه خود باعث بالاتر رفتن شاخص شده است. در مورد روزه‌گرفتن، نتایج پیمایش‌های انجام‌شده نشان از کاهش نسبی میزان افرادی دارد که مقیدند حداقل گاهی روزه واجب خود در ماه رمضان را بگیرند. این میزان از ۹۵ درصد در سال ۱۳۸۱ به ۸۵/۶ درصد در سال ۱۳۹۵ کاهش یافته است. نکته جالب توجه این است که میزان تقید به روزه در ماه رمضان، در سال ۱۳۵۳ (با فراوانی ۹۲ درصد) نسبت به ۱۳۹۵ بالاتر بوده است.

- **مشارکت دینی در آیین‌ها:** به‌عنوان شاخص مهم در این بخش می‌توان به شرکت در مجالس روضه‌خوانی اشاره کرد که جلوه بارز آن در ایام سوگواری امام حسین^(ع) در محرم و صفر است. نتایج پیمایش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که برخلاف روند نزولی در مناسکی مانند نماز و روزه، یک رشد نسبی در مشارکت مجالس مذهبی مانند عزاداری محرم و صفر قابل مشاهده است. میزان کسانی که حداقل گاهی اوقات در مجالس روضه شرکت می‌کنند، از ۵۶/۷ در سال ۷۴ به ۷۳/۴ در سال ۹۵ رسیده است. این رشد نسبی، با تجربه شخصی مردم از مشاهده میزان هیئت‌های عزاداری و مشارکت عمومی در آن در مراسم عزاداری محرم و صفر به خوبی منطبق است. شاخص مهم دیگر در دین‌داری که آن هم طی سال‌های اخیر یک رشد نسبی را نشان می‌دهد، زیارت اماکن مقدس است. میزان کسانی که به زیارت می‌روند از ۷۰ درصد در سال

۷۴ به ۷۵/۴ در سال ۹۵ رسیده است. نمود بارز این افزایش مشارکت را در مشارکت زائران اربعین و رشد مداوم آن در سال‌های اخیر می‌توان مشاهده کرد.

- **تجربه دینی:** تجربه دینی که شامل احساسات عمیق درونی مرتبط با دین یا نمادهای دینی است، در بسیاری از پژوهش‌ها همواره با شاخص‌های عواطف و احساسات دینی سنجش شده است. در مقایسه شاخص‌های تجربه دینی که در تجربه معنوی ارتباط با خدا از جمله در نماز و همچنین در جریان اعمال و مناسک مستحبی همچون زیارت، به فرد دست می‌دهد، دو شاخص مهم در پیمایش‌های مختلف سنجش شده، مورد مقایسه قرار می‌گیرد، «احساس نزدیکی به خداوند» و «کمک خواستن از خداوند». در مورد احساس نزدیکی به خداوند، فراوانی کسانی که گاهی احساس نزدیکی بیشتری به خداوند دارند، از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۵ با شیب بسیار کمی رو به کاهش بوده، اما این کاهش معنادار نیست. این میزان از ۹۲/۷ درصد در سال ۱۳۷۹ به ۹۲ درصد در سال ۱۳۹۵ رسیده است. همچنین در شاخص کمک‌خواستن از خداوند، بر اساس یافته‌های موجود در پیمایش‌های ملی، تعداد افرادی که خداوند را در احوالات مختلف شخصی و زندگی خود به کمک می‌طلبند، از ۹۹/۲ درصد در سال ۱۳۷۹ به ۹۶/۶ در سال ۱۳۸۸ کاهش یافته است؛ بنابراین شاخص‌های تجربه و عواطف دینی در مجموع با کاهشی اندک طی نزدیک به دو دهه اخیر روبرو بوده است.

جدول شماره ۱- تغییرات برخی از مهم‌ترین شاخص‌های دین‌داری ایرانیان از ۱۳۷۴ تا ۱۳۹۵ (به درصد)^۱

شاخص‌ها	گزینه‌های پاسخ	۱۳۵۳	۱۳۷۴	۱۳۷۹	۱۳۸۱	۱۳۸۴	۱۳۸۸	۱۳۹۰	۱۳۹۵	شیب رگرسیون
اعتقاد به وجود خدا	اعتقاد دارم/ موافقم	-	-	-	-	۹۷/۳	۹۸/۷	۹۹/۳	۹۵/۱	-۰/۲۱
	اعتقاد ندارم/ مخالفم	-	-	-	-	۱	۰/۵	۰/۲	۱/۴	+۰/۰۴
اعتقاد به معاد	اعتقاد دارم/ موافقم	-	-	۹۵/۶	۹۴/۸	۹۶	۹۲/۷	۹۵/۴	۹۱/۲	-۰/۲۷
	اعتقاد ندارم/ مخالفم	-	-	۱/۷	۲/۲	۱/۳	۱/۴	۰/۹	۳/۷	+۰/۰۷
نماز یومیه	همیشه/ اکثر/ گاهی اوقات	۹۴	-	۹۳/۸	۸۷/۱	۹۶	۸۵/۳	۹۲/۹	۸۸	-۰/۲۲
	هیچ وقت/ بندرت/ کم	۶	-	۶/۳	۱۲/۸	۴/۴	۱۴/۱	۷/۲	۱۲	+۰/۲۲
نماز جماعت	همیشه/ اکثر	-	۴۴/۱	۵۱/۱	۴۷	۶۲/۹	۴۹/۸	۵۴/۴	۵۳/۰	+۰/۳۸

۱. منبع: گزارش پیمایش‌های ملی منتشر شده طی سالهای ۱۳۷۴ تا ۱۳۹۵ (به ترتیب اسدی، ۱۳۵۳؛ محسنی، ۱۳۷۴؛ رضایی، ۱۳۷۹؛ گودرزی، ۱۳۸۱؛ فاضلی، ۱۳۸۴؛ طالبان، ۱۳۸۸؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۹۰؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۹۵)

شعب رگسیون	۱۳۹۵	۱۳۹۰	۱۳۸۸	۱۳۸۴	۱۳۸۱	۱۳۷۹	۱۳۷۴	۱۳۵۳	گزینه‌های پاسخ	شاخص‌ها
									گاهی اوقات	
+۰/۱۴	۴۷/۱	۴۵/۵	۴۹/۴	۲۳	۵۹/۲	۴۸/۹	۵۵	-	هیچ وقت/ بندرت/کم	
-۰/۶۷	۸۵/۶	۹۲/۸	۸۱	۹۴/۴	۹۵	-	-	۹۲	همیشه/ اکثر/ گاهی اوقات	روزه گرفتن
+۰/۷۴	۱۴/۴	۷/۲	۱۶/۶	۲/۹	۵	-	-	۶	هیچ وقت/ بندرت/کم	
+۰/۳۶	۳۴/۶	۳۲/۵	۲۷/۶	-	۲۱/۵	۳۳/۸	-	-	همیشه/ اکثر/ گاهی اوقات	نماز جمعه
-۰/۳۴	۶۵/۳	۶۷/۵	۷۱/۹	-	۷۷/۵	۶۶/۲	-	-	هیچ وقت/ بندرت/کم	
-۰/۱۷	۸۹/۱	۹۳	۹۰/۲	-	-	-	۹۳/۴	-	همیشه/ اکثر/ گاهی اوقات	پرداخت فطریه
+۰/۴۰	۱۱	۶/۹	۸/۹	-	-	-	۴/۸	-	هیچ وقت/ بندرت/کم	
+۰/۷۳	۷۳/۴	۷۴/۳	۷۵/۵	-	۷۴/۵	-	۵۶/۷	-	همیشه/ اکثر	

شعب رگرسیون	۱۳۹۵	۱۳۹۰	۱۳۸۸	۱۳۸۴	۱۳۸۱	۱۳۷۹	۱۳۷۴	۱۳۵۳	گزینه‌های پاسخ	شاخص‌ها
									گاهی اوقات	شرکت در مراسم
+۰/۰۶	۲۶/۲	۲۵/۷	۲۳/۲	-	۲۵/۵	-	۴۲/۱	-	هیچ وقت/ بندرت/کم	روضه
+۰/۳۲	۷۵/۴	۸۰/۶	۷۸/۳	-	۷۶/۷	-	۷۰	-	همیشه/ اکثر/ گاهی اوقات	زیارت اماکن مقدس
+۰/۰۴	۲۴/۶	۱۹/۳	۲۰/۸	-	۲۳/۳	-	۲۹/۲	-	هیچ وقت/ بندرت/کم	
-۰/۰۳	۹۲	۹۴	۹۱/۵	-	۹۲/۹	۹۲/۷	-	-	همیشه/ اکثر/ گاهی اوقات	احساس نزدیکی به خدا
-۰/۱	۷/۹	۱/۱	۷/۲	-	۷/۲	۷/۴	-	-	هیچ وقت/ بندرت/کم	
-۰/۳۱	-	-	۹۶/۶	-	۹۹/۱	۹۹/۲	-	-	همیشه/ اکثر/ گاهی اوقات	کمک خواستن از خدا
+۰/۲۰	-	-	۲/۴	-	۰/۹	۰/۶	-	-	هیچ وقت/ بندرت/کم	

• اخلاق دینی: بعد بسیار مهم دیگر از دین‌داری افراد، اخلاق دینی است. از آنجا که

سؤالات مربوط به سنجش اخلاق دینی در پژوهش‌های مختلف، متنوع است، در اینجا

فقط تغییرات شاخص اخلاق دینی در دو موج از پیمایش دین‌داری کاظمی و فرجی (۱۳۹۰ و ۱۳۹۵) در جدولی جداگانه ارائه و تحلیل می‌شود.

جدول شماره ۲- شاخص‌های مرتبط با اخلاق دینی در جامعه ایران در دو مقطع زمانی ۱۳۹۵ و ۱۳۹۰

شاخص‌ها	عبارت گویه	گزینه‌های پاسخ	۱۳۹۰	۱۳۹۵
چاپلوسی	چقدر برای شما پیش‌آمده است که از کسی بدتان بیاید اما در موقعیتی قرار بگیرید که به هر دلیلی از او تعریف کنید؟	خیلی زیاد / زیاد / گاهی اوقات	۴۳/۳	۴۰/۸
		کم / خیلی کم	۵۶/۷	۵۹/۲
دروغگویی	برای همه ما پیش‌آمده است حرفی بزنیم که راست نباشد. برای شما چقدر پیش‌آمده است؟	خیلی زیاد / زیاد / گاهی اوقات	۴۳/۵	۴۵/۳
		کم / خیلی کم	۵۶/۶	۵۴/۸
عدم امانت‌داری	چقدر برایتان پیش‌آمده که از کسی یا جایی چیزی را به امانت یا قرض گرفته باشید و به هر دلیلی آن را پس نداده باشید؟	خیلی زیاد / زیاد / گاهی اوقات	۱۲/۱	۱۷/۲
		کم / خیلی کم	۸۸/۰	۷۲/۸
غیبت	چقدر برایتان پیش‌آمده که پشت سر دوستی یا فامیلی حرفی زده باشید؟	خیلی زیاد / زیاد / گاهی اوقات	۳۹/۴	۴۵/۵
		کم / خیلی کم	۶۰/۶	۵۴/۵
تهمت زدن	چقدر پیش‌آمده که حرفی یا چیزی را به کسی نسبت بدهید که از صحت آن مطمئن نباشید؟	خیلی زیاد / زیاد / گاهی اوقات	۲۱/۱	۲۵/۵
		کم / خیلی کم	۷۸/۹	۷۴/۵

همان‌طور که در جدول بالا مشاهده می‌شود، شاخص‌های اخلاقی در تمامی موارد غیر از چاپلوسی، در وضعیت پایین‌تر (بدتر) نسبت به قبل قرار گرفته است. دروغگویی، عدم

امانت‌داری (خیانت در امانت)، غیبت و تهمت، آسیب‌های اخلاق دینی هستند که تجربه زندگی روزمره بسیاری از مردم در جامعه امروز نیز افزایش آن را تأیید می‌کند. این، نشانه‌ای از کاهش بخش دیگری از ابعاد عملی دین‌داری در زندگی مردم امروز ایران است.

ه. نگرش اجتماعی به دین و سیاست‌های دینی

- **حجاب (پوشش):** مقایسه نتایج پیمایش ملی دین‌داری (کاظمی و فرجی) در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ نشان می‌دهد که شاخص تقید به رعایت حجاب طی همین مدت کوتاه پنج‌ساله، با کاهش نسبی روبرو بوده است. افزایش نمودهای مختلف کشف حجاب، در کنار صورت‌های بدپوششی شرعی، مصداق‌های عینی‌ای است که در تجربیات زندگی روزمره به‌ویژه در کلان‌شهرها به چشم می‌خورد.

شاخص	گزینه‌های پاسخ	۱۳۹۰	۱۳۹۵
رعایت حجاب	اندودی / زیاد / خیلی زیاد	۹۲/۷	۹۰/۷
	خیلی کم / کم / اندودی	۷/۳	۹/۴

در مورد تغییرات حجاب و پوشش و سیاست‌گذاری در مورد آن، مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۷)، گزارشی به کمک مرور نظام‌مند از پژوهش‌های پیشین منتشر کرده که در آن، به گزارش‌های مختلفی اشاره شده است. به عنوان مثال نتایج گزارش ایسپا نشان داده است که در سال ۱۳۸۷، ۶۶/۹ درصد از جمعیت مورد مطالعه، موافق پوششی شامل ماتو، شلوار و شال، روسری بوده‌اند و ۴۹/۳ درصد در عمل هم همین‌طور رفتار کرده‌اند.

پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۹۴ نشان می‌دهد که ۵۵/۱ درصد پاسخگویان موافق‌اند که همه خانم‌ها باید حجاب داشته باشند حتی اگر به آن اعتقادی نداشته باشند. ۲۴/۸ درصد نظر بینابین داشتند و ۲۱/۲ درصد مخالف اجبار خانم‌ها به رعایت حجاب بودند. در

پژوهشی دیگر که به ساخت مدل سنجش و مقیاس سنجش عرفی شدن^۱ در سطح فردی در جامعه ایرانی اختصاص داشته (سراجزاده و پویافر، ۱۳۹۱) و در میان شهروندان تهران بزرگ انجام شده، سؤالاتی در خصوص نگرش به سیاست حجاب اجباری سؤال پرسیده شد. از جمله از پاسخگویان پرسیده شد که: «آیا حجاب اجباری به صورت قانون اعمال شود یا نه؟» ۳۹/۹ درصد موافق حجاب اجباری بوده‌اند، ۲۱/۷ درصد نظر بینابین داشتند و ۳۸/۵ درصد مخالف حجاب اجباری بودند.

همچنین بر اساس نتایج پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۴) ۶۷/۷ درصد از مردم گفته‌اند که هرچند با بدحجابی خانم‌ها مخالف‌اند، اما کاری به این موضوع ندارند. ۱۰/۶ درصد نیز گفته‌اند که این کار (بدحجابی خانم‌ها) اشکالی ندارد. در مجموع ۲۱/۷ درصد گفته‌اند که در نوع مورد، تذکر می‌دهند، برخورد می‌کنند یا به مراجع ذیصلاح اطلاع می‌دهند.

- **مدارای دینی:** یکی از سیاست‌های پس از پیروزی انقلاب، وضع برخی الزامات قانونی و رسمی در مورد مناسک و سبک زندگی دینی است. مروری بر پیمایش‌های ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال‌های ۸۳ و ۹۴ نشان می‌دهد در اولی ۱۵ درصد و در دومی ۱۱/۲ درصد با رفت‌وآمد با افرادی که نماز نمی‌خوانند، مخالف‌اند. به بیان دیگر، هرچه به پیش می‌رویم، تعداد کسانی که معیارهای دینی را در رفت‌وآمد و معاشرت با اطرافیان در نظر می‌گیرند، کمتر می‌شود. مقایسه نتایج پیمایش ملی دین‌داری در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ نیز نشان‌دهنده افزایش تساهل و مدارا در دین‌داری افراد است. به عنوان مثال، در مواجهه با این عبارت که «فرض کنید به مراسم عروسی یکی از اقوام نزدیک دعوت شده‌اید و متوجه می‌شوید بعضی‌ها در آن مشروب می‌خورند، در این موقع شما چه

می‌کنید؟» تعداد کسانی که گفته‌اند «با آنکه خود از آن استفاده نمی‌کنند، اما به مهمانی ادامه خواهند داد» از سال ۹۰ تا ۹۵ افزایش یافته است. کسانی که گفته‌اند با حساسیت به این موضوع، مجلس را ترک می‌کنند، کاهش قابل ملاحظه‌ای داشته و از ۵۹/۲ درصد به ۳۹/۹ درصد رسیده است.

در مورد حساسیت به اختلاط و روابط نزدیک زن و مرد در مجالس و مهمانی‌ها نیز از مردم پرسیده شده که «اگر در یک مهمانی شرکت کنید و متوجه شوید که آن مهمانی به صورت مختلط برگزار شده است و خیلی هم محرم و نامحرم‌بودن، دست‌دادن زن و مرد و نظایر آن برایشان اهمیتی ندارد، کدام یک از کارهای زیر را ترجیح می‌دهید انجام دهید؟» در پاسخ، تعداد کسانی که گفته‌اند مجلس را ترک می‌کنند، از ۵۶/۱ در سال ۹۰ به ۳۹/۵ درصد در سال ۹۵ کاهش یافته است. در مقابل، کسانی که گفته‌اند این مسائل برای آنها اهمیتی ندارد و به مهمانی ادامه می‌دهند، از ۱۰/۵ درصد به ۲۲/۶ افزایش یافته‌اند.

شاخص‌ها	گزینه‌های پاسخ	۱۳۹۰	۱۳۹۵
حساسیت به مصرف مشروبات الکلی در یک مجلس	نوشیدن مشروب از نظر من اشکالی ندارد.	۵/۴	۷/۱
	با آنکه خودم از آن استفاده نمی‌کنم اما به مهمانی ادامه خواهم داد.	۳۵/۴	۵۳/۰
حساسیت به مهمانی‌های مختلط	فکر می‌کنم جایی که مشروب هست من نباید بنشینم، پس ترجیح می‌دهم مهمانی را ترک کنم.	۵۹/۲	۳۹/۹
	این مسائل برایم اهمیتی ندارد و به مهمانی ادامه می‌دهم.	۱۰/۵	۲۲/۶
	خیلی به آنها نزدیک نمی‌شوم و در یک گوشه‌ای می‌نشینم.	۳۳/۴	۳۷/۹
	ترجیح می‌دهم مهمانی را ترک کنم.	۵۶/۱	۳۹/۵

همچنین در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۹۴، میزان موافقت با معاشرت و دوستی غیرشرعی دختر و پسر ۱۰/۷ درصد، با تماشای موسیقی همراه با رقص ۲۸/۴ درصد و با برگزاری مهمانی و جشن‌های مختلط ۱۷/۸ درصد بوده است. در تمامی این موارد، بیشتر مردم گفته‌اند که هرچند با این کار مخالف‌اند، اما کاری به آن ندارند. در مقابل، درصد کمتری گفته‌اند که در این مورد، تذکر می‌دهند، برخورد می‌کنند یا به مراجع ذیصلاح اطلاع می‌دهند.

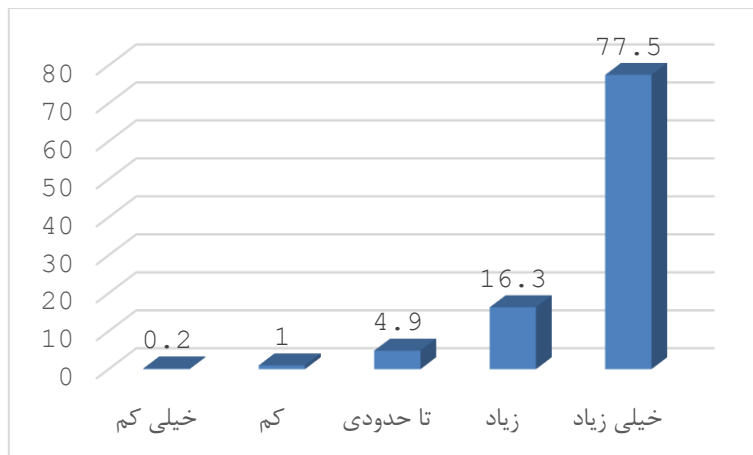
و. تصویری از وضعیتِ فعلیِ دین‌داری

در اینجا و پیش از نتیجه‌گیری نهایی، بر اساس نتایج آخرین پیمایش دین‌داری (۱۳۹۵) وضعیت دین‌داری در ابعاد گوناگون آن به صورت نمودار ارائه می‌شود.^۱ پیش از هر چیز مشخص است که بر اساس آخرین پیمایش ملی دین‌داری در سال ۱۳۹۵، شاخص دین‌داری اعتقادی مردم ایران در سطح بالایی است. بر اساس شاخص، اعتقادات دینی در ۹۳/۸ درصد از مردم در سطح زیاد و خیلی زیاد قرار دارد.

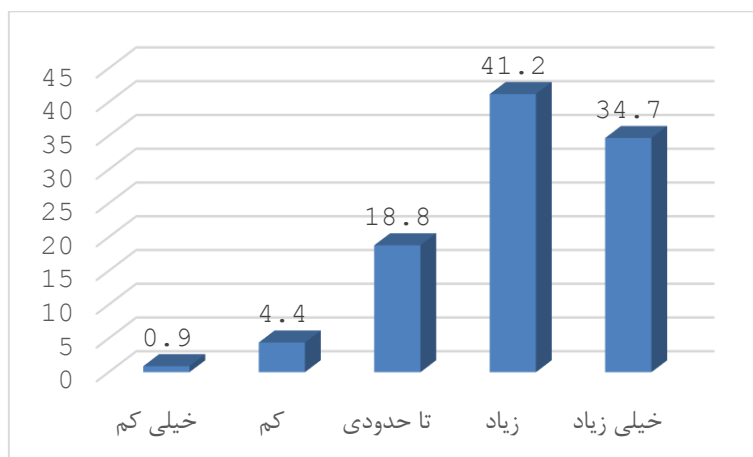
۱. ابعاد و مولفه‌هایی که در این نمودارها آمده همان ابعاد و مولفه‌های مدل سنجش دین‌داری تهیه‌شده از سوی کاظمی، فروغی و پویافر است که در پیمایش ملی دینداری کاظمی و فرجی (۱۳۹۰ و ۱۳۹۵) به کار رفته است.

نمودار شماره ۱- میزان اعتقادات دینی در ایرانیان مسلمان^۱

شاخص تجربه‌های دینی در سطح پایین‌تری نسبت به اعتقادات قرار دارد. سطح تجربه دینی در ۷۵/۹ درصد از افراد در سطح زیاد و خیلی زیاد قرار دارد.

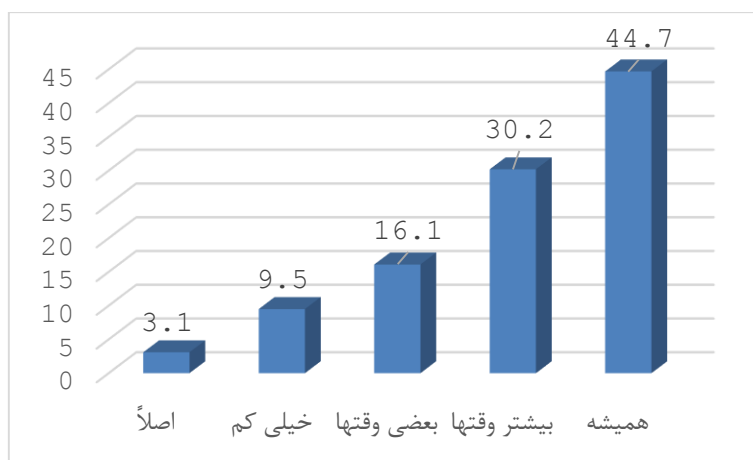
نمودار شماره ۲- میزان تجربه‌های دینی در ایرانیان مسلمان^۲

۱. شاخص‌هایی همچون اعتقاد به خدا، معاد، قرآن، پیامبر، امامان و ...
 ۲. شاخص‌هایی همچون احساس ترس از خداوند، احساس نزدیکی به خدا، حس توبه، احساس بد ناشی از گناه

از نظر رفتارهای دینی واجب، همچون تقید به نماز، روزه، امر به معروف و پرداخت خمس و زکات، ۴۴/۷ درصد از افراد، همیشه و در مجموع، ۷۴/۷ درصد از آنها اغلب تا همیشه، به انجام اعمال دینی واجب تقید دارند.

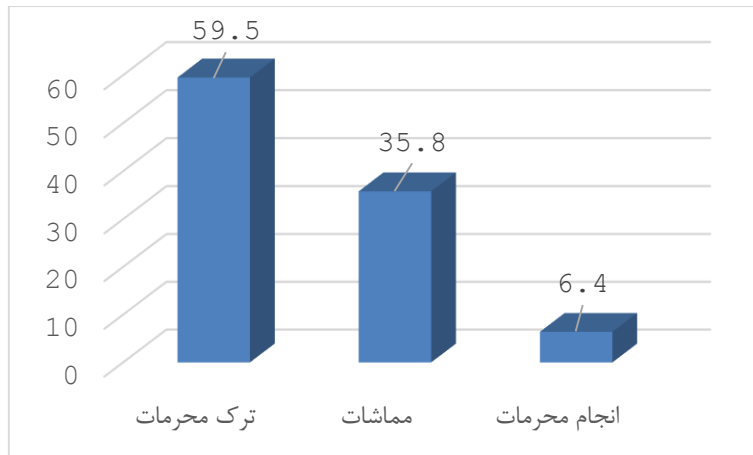
نمودار شماره ۴- تقید به رفتارهای دینی واجب در ایرانیان مسلمان^۱

و اما از نظر دوری از محرّمات دینی، همچون مشروبات الکلی، سقط جنین، ربا، روابط غیر شرعی زن و مرد، در حالی که ۵۹/۵ درصد مقید به ترک این محرّمات بودند، ۳۵/۸ درصد، نگاهی سهل گیرانه و مماشات را در پیش می گرفتند.

۱. شاخص هایی همچون تقید به نماز، روزه، امر به معروف و نهی از منکر، پرداخت خمس و زکات و ...

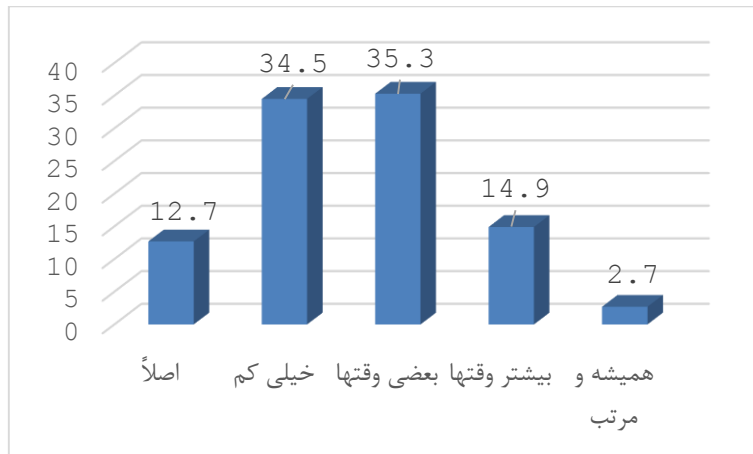
نمودار شماره ۴- تقید به رعایت محرمات دینی در ایرانیان مسلمان^۱

مسئله‌برانگیزترین بعد دین‌داری، مشارکت و تقید به مناسک دینی جمعی است. تقید به شاخص‌هایی همچون شرکت در نمازهای جماعت و جمعه، برنامه‌های مذهبی مساجد، جلسات دعا و... در مجموع در سطح بالایی نیست. در حالی که ۱۷/۶ درصد از مردم از این جهت در سطح بالایی قرار دارند (۲/۷ درصد، همیشه و مرتب و ۴/۹ درصد بیشتر وقت‌ها)، ۴۷/۲ درصد در سطح پایینی قرار دارند (جمع اصلاً و خیلی کم)

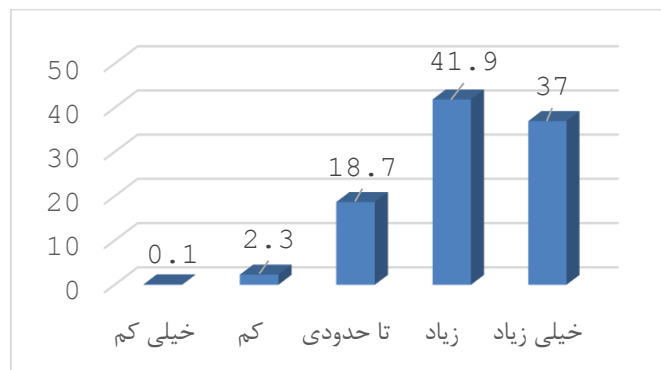
۱. مواردی همچون دوری از مشروبات الکلی، دوری از سقط جنین، دوری از ربا و ...

نمودار شماره ۵- تقید به مناسک دینی جمعی در ایرانیان مسلمان^۱

در نهایت در مورد شاخص‌های تقید به اخلاق دینی باید گفت که ۷۸/۹ درصد در سطح بالا (جمع زیاد و خیلی زیاد) قرار دارند و در مقابل، ۱۸/۷ درصد در سطح متوسط هستند.

نمودار شماره ۶- تقید به اخلاق دینی در ایرانیان مسلمان^۲

۱. شاخص‌هایی همچون شرکت در نماز جماعت و نماز جمعه، برنامه‌های مذهبی مسجد، جلسات دعا

۲. شاخص‌هایی همچون امانتداری، دروغ‌گویی، چاپلوسی، غیبت و ...

در مجموع همان‌طور که مشاهده می‌شود، اعتقادات دینی در سطح بالاتری نسبت به سایر ابعاد دین‌داری قرار دارد. در مقابل، سایر ابعاد همچون تقید به رفتارها و اعمال دینی واجب مثل نماز و روزه، خمس و زکات و امر به معروف و نهی از منکر، بعد تجربه دینی (که در حین عبادت یا زیارت یا مانند آن به فرد دست می‌دهد) و همچنین بعد اخلاق دینی در مقایسه با اعتقادات دینی، در سطح پایین‌تری قرار دارند. به ویژه اینکه در مورد ترک محرمات و رعایت احکام شرعی، درصد بالایی از افراد، بیشتر اهل مماشات و سهل‌گیری هستند تا تقید سخت به احکام. در نهایت باید گفت که مشارکت در مراسم و مناسک جمعی در سطح نسبتاً پایینی قرار دارد. هرچند که مردم در برخی مناسک و آیین‌های جمعی مناسبتی همچون عزاداری‌های محرم و صفر یا پیاده‌روی اربعین مشارکت دارند، اما با توجه به پایین‌بودن شاخص‌های شرکت در نماز جماعت، نماز جمعه و جلسات دعا، این شاخص در مجموع در سطح پایینی قرار دارد. بر این اساس، می‌توان گفت که به اقتضای شرایط جدید جوامع شهری و تغییراتی که در جامعه جدید اتفاق افتاده، هرچند اعتقادات عموم مردم به دین بسیار بالاست. اما این اعتقاد خود را به همان قدرت، در اعمال و رفتارهای دینی نشان نمی‌دهد. آنها همچنین چندان معتقد به اولویت قراردادن دین در معیارهای عملی زندگی روزمره نیستند؛ بنابراین یک نوع دین‌داری سازگار با زندگی امروزی را انتخاب می‌کنند و البته گاه‌گاهی نیز برای کسب یک انرژی دوباره برای زندگی، ارتباط معنوی مستقیم یا سایر اهداف دینی همچون برآورده شدن حاجات مادی و دنیوی خود به زیارت اماکن مقدس، مثلاً در مشهد یا قم یا سایر مکان‌های زیارتی داخل و خارج کشور می‌روند.

ز. جمع‌بندی از تحولات دین‌داری در ایران

در مجموع بر اساس تحلیل نتایج پیمایش‌های ملی انجام‌شده، می‌توان گفت که دین‌داری ایرانیان، در برخی مؤلفه‌ها کاهش و در برخی افزایش داشته است. دین‌داری مردم ایران در بعد اعتقادات، همچنان در سطح بسیار بالایی قرار دارد. در عین حال، شاخص‌های اعتقادی دین‌داری افزایشی نداشته است. آنها همچنین تقید نسبتاً بالایی به نماز، روزه و سایر فروع و واجبات دینی دارند، اما در برخی از شاخص‌های رفتاری دینی مثل تقید به رعایت حجاب، مشروبات الکلی با کاهش در سطح دین‌داری مواجهیم و شاخص‌های یادشده نیز در سطحی پایین‌تر از سطح اعتقادات قرار دارند؛ بنابراین باید گفت که عدم حساسیت به رفتارهای غیردینی (زیرپا گذاشتن احکام شرعی)، رو به افزایش است.

در حالی که به‌جا آوردن نماز و روزه کاهش نشان می‌دهد، برخی شاخص‌های دیگر مانند حضور در مجالس روزه و همچنین حضور در اماکن زیارتی روبه افزایش بوده است. برخی شواهد تکمیلی نشان از افزایش حضور در آیین‌های دیگری همچون اعتکاف و آیین پیاده‌روی اربعین دارند؛ در حالی که این افزایش در مشارکت‌های آیینی لزوماً همراه با ارتقای شاخص‌هایی در سایر ابعاد عملی دین‌داری همچون اخلاق دینی نبوده است. مقایسه نتایج در شاخص کل اخلاق دینی بین دو پیمایش ملی دین‌داری (کاظمی و فرجی، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵) نشان می‌دهد که تعداد افراد در سطح زیاد و خیلی زیاد تقید به اخلاق دینی از ۸۵ درصد در سال ۹۰ به ۷۸/۹ درصد در سال ۹۵ کاهش یافته است.

نکته مهم دیگر در تفسیر روندهای تغییرات در دین‌داری ایرانیان به‌ویژه کاهش در تقید به مناسک یا عدم افزایش شاخص‌های اعتقادی (باورهای دینی) توجه به تأثیر نارضایتی از وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است که در نتیجه آن، مردم رویه‌های سیاست‌گذاری و حکمرانی و متولیان امر دینی را مقصر آن می‌دانند. بر این اساس، گروهی از مردم با نوعی بی‌اعتنایی یا گاهی لجاجت به ارزش‌ها و مناسک مذهبی واکنش نشان می‌دهند.

حتی محققانی که کاهش میزان دین‌داری در ایران را نمی‌پذیرند، بر این نکته تأکید دارند که دین‌داری رسمی و شریعت‌مدارانه تضعیف شده است.^۱ با تغییر الگوهای دین‌داری، شرایط و اقتضائات عملی زندگی و کار در شهرها و تأثیر رسانه‌های مدرن، مردم هرچه بیشتر به این فکر می‌کنند که الگوی دین‌داری و شکل دین‌ورزی خود را به طور کاملاً شخصی و مستقل از مرجعیت دینی بسازند.

در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (اسدی، ۱۳۹۵)، ۶۲/۵ درصد از مردم معتقد بودند که وضع دین‌داری مردم نسبت به پنج سال قبل کمتر شده و ۹/۲ درصد گفته بودند که میزان دین‌داری بیشتر شده است. در مورد پنداشت از آینده نیز، در حالی که ۶۲/۹ درصد گفته بودند که میزان دین‌داری در پنج سال آینده کمتر خواهد شد، تنها ۹/۹ درصد معتقد بودند که میزان دین‌داری در پنج سال آینده بیشتر خواهد شد. این در حالی است که بر اساس نتایج پیمایش علی اسدی (۱۳۵۳)، در حالی که ۵۸ درصد مردم گفته بودند که نمی‌دانند در آینده وضعیت دینی جامعه چگونه خواهد شد، ۲۶ درصد معتقد بودند که در آینده توجه به مذهب بیشتر خواهد شد. در مقابل، تنها ۹ درصد معتقد بودند که توجه به مذهب کمتر خواهد شد. در واقع، جامعه پیش از انقلاب نگرشی خوش‌بینانه به آینده دین در جامعه خود داشتند، اما امروز بعد از ۴۰ سال استقرار نظام سیاسی دینی و تلاش‌های حکومت و آموزش و پرورش رسمی در آموزش و ترویج دین، نگرش و ارزیابی مردم از آینده دین در جامعه، کاملاً برعکس شده است.

بر اساس روند تحولات یادشده، در مورد وضعیت دین‌داری در جامعه ایرانی امروز به طور خلاصه می‌توان گفت:

- جامعه در زمینه باورهای دینی، دچار تشکیک نیست اما میزان شاخص‌های اعتقادی دین‌داری با شیب بسیار ملایم رو به کاهش است. با توجه به تأثیری که باورها و سطح

۱. ن.ک به سخنان دکتر طالبان در جریان مناظره با دکتر محدثی در پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، شهریور ۹۷

ذهنی دین‌داری بر ابعاد عملی و رفتاری آن دارد، کاهش در اعتقادات دینی مردم، در درازمدت می‌تواند موجب تضعیف بیشتر در شاخص‌های عملی دین‌داری نیز بشود. از نظر عمل به مناسک دینی، به‌ویژه نماز و روزه، جامعه در سطح بالایی قرار دارد. هرچند در اینجا هم حتی با شیئی بیش از روند کاهش اعتقادات، با کاهش در شاخص‌های دین‌داری مواجه هستیم. به نظر می‌رسد پابندی مردم به مناسک دینی، متأثر از اقدامات حکومتی در جهت سخت‌گیری در انجام فرایض دینی نیست بلکه از اعتقادات خودشان سرچشمه می‌گیرد.

- مناسکی که جنبه سیاسی یا حکومتی آشکاری دارند مانند نماز جمعه و نماز جماعت، در سطح پایینی قرار دارند. در عین حال باید توجه داشت که مشارکت در این مناسک جمعی، هرچند اجباری نیست، اما حضور در آنها ممکن است به دلیل امتیازات و مزایای نانوشته‌ای باشد که به‌ویژه برای به‌دست آوردن شرایط استخدام یا ارتقای جایگاه سازمانی وجود دارد.

- هرچند که افزایش مشارکت و حضور مردم در مراسم روزه و سوگواری از یک سو و همچنین زیارت و سفرهای مذهبی از سوی دیگر در برخی موارد از سوی نهادهای حاکمیتی به معنای افزایش دین‌داری عمومی تفسیر می‌شود. اما باید یادآوری کرد که شاخص‌های مشارکت در موارد یادشده باید در کنار کاهش در شاخص‌های مناسکی (مثل نماز و روزه) و همچنین کاهش در شاخص‌های اخلاق دینی تفسیر شود تا روندهای چندگانه و متفاوت تغییرات دین‌داری را نشان دهد.

- افزایش نسبی جمعیت زائران از جمله در پیاده‌روی اربعین نیز در چنین چارچوبی باید فهم شود. چراکه افزایش سالانه جمعیت زائران اربعین بیش از آنکه مستقیماً به معنای افزایش شاخص‌های دین‌داری جامعه باشد، منطبق با افزایش گرایش عمومی جهانی به سفرهای زیارتی و معنوی است. بخش زیادی از مردم کشورهای مختلف، در میان

هیاهوی زندگی مدرن و بحران معنا، به جستجوی معنای گم‌شده در زندگی خود، گاه به سفرهای زیارتی و اماکن مقدس پناه می‌برند. این پناه‌بردن در بسیاری از موارد حتی از سوی کسانی تجربه می‌شود که هیچ دین مشخصی ندارند، اما گرایش‌هایی به معنویت دارند^۱.

• تقید به شاخص‌های اخلاق دینی در اغلب موارد رو به کاهش بوده‌اند. کاهش در شاخص‌های اخلاق عمومی که دلالت بر نزول اخلاق در جامعه دینی دارد، بازاندیشی و بازنگری در سیاست‌های اخلاقی حکومت را می‌طلبد. وقتی کاهش در شاخص‌های اخلاق دینی را در کنار نزول در برخی دیگر از شاخص‌های رفتار دینی و همچنین گرایش به مدارا و سهل‌گیری دینی در مردم قرار می‌دهیم، به روشنی می‌توان درک کرد که سیاست‌های فعلی حاکمیت در «نهادی‌سازی امر دینی» به بازنگری و اصلاح جدی نیاز دارد. ایجاد و تدوین قوانین مختلف که از بسیاری از رفتارهای مردم، تلقی جرم‌انگارانه را تعریف می‌کند، به همراه دخالت مستقیم حاکمیت حتی در امور اجرایی دینی مصداق بارز «نهادی‌سازی امر دینی»^۲ است؛ رویه‌ای که بیش از تثبیت یا ارتقای باورها و رفتارهای دینی، موجب آغاز روند عرفی‌شدن (سکولارشدن) جامعه در سطح فردی شده است. این رویه به‌ویژه وقتی با برخورد پلیسی در مورد نقض ارزش‌های دینی همچون حجاب همراه می‌شود و تعریف از «امر دینی» و «امر اخلاقی» را به «امر امنیتی» تغییر می‌دهد، به پیامدهایی

---

۱. در این جا باید یادآوری کرد که دین (Religion) و دینداری (Religiosity) با معنویت (Spirituality) و معنویت‌گرایی (Spiritualism) متفاوت است. هرچند دین در ذات خود شامل معنویت نیز می‌شود و دینداری نیز به معنویت‌گرایی افراد پاسخ می‌دهد. اما لزوماً هر نوع معنویت‌گرایی، به دین و دینداری ختم نمی‌شود.

۲. نهادی‌سازی امر دینی، ذیل مفهوم وسیع‌تر «نهادی‌شدن امر فرهنگی»، به معنای کلی ساخت‌یافتگی ارادی امور فرهنگی از جمله امر دینی، از سوی حاکمیت با هدف اثربخشی مطلوب حکمرانی فرهنگی در جامعه دینی است که البته گاه پیامدهای اجتماعی منفی و ناخواسته مهمی داشته‌است. این اصطلاح، حاصل مفهوم‌پردازی نویسنده این مقاله است که پیش از این نیز در مقالات گوناگون و کتابهایش به ویژه در جامعه‌شناسی دین، به آن پرداخته است.

معکوس آنچه که سیاستگذاران و برنامه‌ریزان در نظر داشته‌اند، منجر شده است. به همین ترتیب، سیاست‌های سلبی در مورد رسانه، شبکه‌های ماهواره‌ای، پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی اینترنتی، همگی در چارچوب همان رویه نادرست، مجموعه سیاست‌هایی هستند که موجب فرسایش بخش زیادی از سرمایه اقتصادی (بودجه کشور) و سرمایه اجتماعی (مشارکت اجتماعی و اعتماد مردم به حاکمیت) شده است.

• جامعه امروز ایران، بیش از آنکه به طور فردی، رو به بی‌دینی گذارده باشد، از نظرگاه اجتماعی رو به اندیشه و گرایش‌های عرف‌گرا گذارده و اهمیت معیارهای دینی تعاملات اجتماعی کمتر از گذشته شده است. این مردم چندان حساسیتی به بدحجابی یا کشف حجاب زنان در مجالس مهمانی، عروسی یا در صحنه عمومی جامعه ندارند و در مقابل مصرف مشروبات الکلی نیز، هرچند اغلب آنها حریم شرعی را رعایت می‌کنند، اما بیشتر آنان، خود را ملزم به برخورد با این مظاهر غیردینی نمی‌دانند. بر همین اساس، نسبت به گذشته، تعداد بیشتری از مردم مخالف سیاست‌های رسمی و استفاده از ابزارهای قانونی جهت الزام مردم در رعایت احکام شرعی در جامعه هستند. آنها دیگر چندان موافق الزام به حجاب در جامعه نیستند، با رویه‌های سلبی در برخورد با کشف حجاب یا بدپوششی مخالف‌اند و همچنین، برای حمایت از روزه‌داران، موافق مجازات کسانی که روزه‌خواری می‌کنند، نیستند.

ح. پیشنهادهای راهبردی

پیش از هر اقدامی، گام مهم و ضروری، بازاندیشی در نگرش به مفهوم «مردم» است. همبستگی اجتماعی و انسجام ملی که ضامن ارتقای امنیت ملی در وجه اجتماعی آن است، وقتی محقق خواهد شد که نگاه به «مردم»، نه به عنوان مطیع و همراه و حاضر در برنامه‌های ابلاغی از سوی دولت و نظام سیاسی، بلکه نگاه به عنوان راهبر، ایده‌پرداز و میدان‌دار عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی باشد. هرچند که در ظاهر این طور به نظر می‌رسد که هم اکنون نیز مردم میدان‌دار فعالیت‌ها و حوزه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی از جمله در زمینه فعالیت‌های دینی هستند، اما واقعیت این است که بخش زیادی از این مشارکت مردمی با هدایت نهادهای حاکمیتی یا شبه‌حاکمیتی صورت می‌گیرد و نهادهای کاملاً مردمی از حمایت‌های جدی و همچنین پوشش و انعکاس رسانه‌ای مناسب محروم هستند. این تغییر نگرش به «مردم» و مشارکت اجتماعی، متضمن حمایت‌گری و تسهیل و قدردانی از تمامی گونه‌های فعالیت‌های اجتماعی و نه فقط گونه‌های خاصی از آن است. چنین رویه عادلانه و حمایت‌گرانه‌ای از سوی نظام سیاسی به سرعت می‌تواند به ترمیم شکاف در اعتماد اجتماعی و در نتیجه ارتقای نگرش عمومی به دین و آینده آن در جامعه منجر شود. بر اساس این نکته مقدماتی، چند پیشنهاد راهبردی برای ارتقای وضعیت دین‌داری می‌توان ارائه کرد:

- شایسته است تا حاکمیت به جای سیاست‌های سلبی در رسانه (به‌ویژه محدودسازی دسترسی به اینترنت)، هزینه‌های فیلترینگ و مسدودسازی را بیشتر صرف تولید محتوای مفید و توسعه بسترهای نوین برای آسان‌سازی امور مختلف زندگی بر بستر اینترنت سازد. از این طریق، هم هزینه‌های مداوم نهادسازی برای مسدودکردن و محدودکردن برخی رسانه‌ها کاهش پیدا می‌کند، هم اعتماد نهادین مردم به حاکمیت و نهادهای رسمی بازسازی می‌شود و هم صرفه‌جویی زیادی در انجام امور مختلف مربوط به انجام امور روزمره انجام می‌شود. در عین حال، با

بازسازی اعتماد عمومی به حکومتی که داعیه دین و دین‌داری دارد، امکان بازسازی یا حداقل ثبات در برخی شاخص‌های دین‌داری در میان مردم بیشتر می‌شود.

- همه پیمایش‌های ملی معتبر، میزان بالای مدارای دینی مردم را نشان می‌دهند. درصد بسیار کمی از مردم هستند که معتقدند بایستی با بدحجابی در معابر یا برگزاری مهمانی‌های مختلط برخورد سخت انجام شود. به نظر می‌رسد پافشاری برخی متولیان دین و برخی ارکان حکومتی بر برخورد سخت با این پدیده‌ها، نتوانسته مردم را قانع به لزوم چنین برخوردی نماید. ادامه این رویه منجر به این می‌شود که دیر یا زود، فشار تغییرات اجتماعی، نظام کنترل اجتماعی (به طور خاص پلیس و دستگاه قضایی) را مجبور به کوتاه آمدن از اجرای این سیاست‌ها کند. شایسته است تا نظام حکمرانی به شکل ارادی و هوشمندانه در صدد اصلاح رویه‌های فعلی به صورت کنترل شده و در جهت حفظ و استمرار حریم دین‌داری و دین‌داران بردارد.

- هم در مورد تولید محتوای رسانه‌ای با کیفیت و هم در مورد رفع نگاه امنیتی به اخلاق دینی، لازم است توجه جدی به مشارکت دادن بخش اجتماعی غیردولتی (سمن‌ها)^۱ در دستور کار قرار گیرد. البته در حال حاضر مقداری از این توجه انجام می‌شود که متأسفانه بخش زیادی از آن به صورت حمایت از سازمان‌ها و مؤسساتی با ظاهر غیردولتی و در اصل وابسته به نهادهای رسمی و حاکمیتی تحقق پیدا می‌کند. مراد ما از حمایت از سمن‌ها، مجموعه سیاست‌های شفاف و عادلانه در میدان دادن به کنشگران اجتماعی است که دغدغه دین و دین‌داری در جامعه را دارند.

- در همین راستا بهتر است یک بار برای همیشه، قانونگذاران و سیاستگذاران، از اصرار بر حاکمیتی‌ماندن رادیو و تلویزیون دست بردارد. هرچند اکنون بسترهایی

---

۱. سازمان‌های مردم‌نهاد، NGOs

همچون تلویزیون‌های اینترنتی که به پخش فیلم و سریال‌های خانگی مشغول‌اند، در حال فعالیت هستند اما ضرورت دارد تا امکان فعالیت شبکه‌های تلویزیونی خصوصی به وجود آید که در چارچوب قانون و سیاست‌های کلی نظام بتوانند فعالیت کنند.

• با توجه به اهمیت شاخص‌های اخلاق عمومی در جامعه با اکثریت مسلمان همچون ایران، ضرورت دارد که هر یک از ارکان حکومت به سهم خود در ارتقای اخلاق بکوشد. قوای سه‌گانه با فساد نهادینه‌شده مبارزه کنند تا دوباره اعتماد مردم را به دست آورند. ترویج اخلاق ممکن نمی‌شود مگر آنکه از طرفی زمینه‌های فسادزایی محدود شود و از سوی دیگر، حاکمان در برخورد با فساد و نیز سبک زندگی عاری از فساد پیشرو باشند. تجربه ۴۰ ساله جمهوری اسلامی نشان می‌دهد صرف وجود دین‌داران در رأس حکومت، تضمین اخلاقی شدن جامعه نیست. برای این که درخت دین، اخلاق را به ثمر بنشیند، بایستی راه‌های تازه‌ای آزموده شود.

بر اساس آنچه گفته شد، نظام حکمرانی و نخبگان سیاسی در کشور باید بپذیرند که جامعه، با یک ماشین مکانیکی که بتوان آن را با فرمول‌های از پیش تعیین شده دستوری به سمت و سوی دلخواه هدایت کرد، تفاوت جدی دارد. بنابراین، شایسته است توجه شود، همان‌طور که اداره امور مهندسی و پزشکی از عهده جامعه‌شناسان و روانشناسان بر ساخته نیست، اداره امور و نهادهای فرهنگی نیز نباید به کسی غیر از متخصصان مرتبط با این امور واگذار شود. این مدیریت تخصصی امر اجتماعی و فرهنگی به دست متخصصان این حوزه، امکان سیاستگذاری هوشمندانه بدون سعی و خطا را بیش از پیش فراهم می‌آورد.

نتیجه‌گیری

با وجود گذشت چهار دهه از استقرار نظام جمهوری اسلامی در ایران، دین در جامعه ایرانی، چندان که مورد انتظار می‌رفت، توسعه نیافته و دین‌داری در میان مردم، حداقل در مقایسه با دوران پیش از آن، تفاوت جدی نداشته و گاه (در شاخص‌هایی همچون تقید به نماز و روزه) نسبت به جامعه امروز ایران بالاتر بوده است.

یافته‌های این پژوهش بر اساس تحلیل نتایج پژوهش‌های ملی، نشان می‌دهد که رویه‌های فعلی در تعیین معیارهای دینی به‌عنوان شاخص‌های و توکننده در گزینش‌های استخدامی، همکاری‌های سازمانی یا اعطای برخی امتیازات اجتماعی، نتوانسته تقید افراد را به دین بالا ببرد. برعکس، ریا و تظاهر دینی را بالا برده و هم‌زمان موجب رشد اجتماعی و کاذب‌افرادی شده که از طریق پرونده‌سازی منفی علیه کسانی که تظاهر به دین ندارند، ارتزاق می‌کنند. همچنین، شناخت وضعیت موجود از نگرش و رفتار دینی مردم در جامعه ایران، نشان داد که پس از ۴۰ سال استقرار نظام سیاسی دینی، دیگر عموم مردم همچون نهادهای انتظامی، امنیتی و قضایی، موافق جرم‌انگاری از برخی رفتارها همچون بدحجابی، استفاده از شبکه‌های ماهواره‌ای و روابط دختر و پسر نیستند.

این واقعیت‌ها و برخی موارد دیگر، بخشی از مسائلی هستند که دلالت‌هایی برای ضرورت بازنگری در سیاست‌های فرهنگی به‌ویژه در امور دینی را در جامعه امروزی ایران اسلامی نشان می‌دهد. این بازنگری در سیاست‌های موجود به‌شدت برای بازسازی اعتماد عمومی، ارتقای مشروعیت سیاسی نظام جمهوری اسلامی، حفظ و ارتقای همبستگی اجتماعی و انسجام ملی و در نهایت، تقویت ارکان امنیت ملی ضروری هستند.

منابع

- اسدی، علی (۱۳۵۳)، گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران، گزارشی از یک نظرخواهی ملی، مرکز سنجش افکار و تحقیقات اجتماعی سازمان رادیو و تلویزیون.
- جوادی یگانه، محمدرضا (۱۳۹۴)، پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج سوم)، دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خدایاری فرد، محمد (۱۳۸۸)، آماده‌سازی مقیاس دین‌داری و ارزیابی سطوح دین‌داری اقشار مختلف ایرانیان، دانشگاه تهران.
- رضایی، عبدالعلی (۱۳۷۹)، پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج اول)، دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سراج‌زاده، سیدحسین و محمدرضا پویافر (۱۳۸۶)، مقایسه تجربی سنجه‌های دین‌داری در ایران: دلالت‌های روش‌شناسانه کاربرد سه سنجه در یک جمعیت، سال هشتم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۸۶، *مجله جامعه‌شناسی ایران*
- سراج‌زاده، سیدحسین و محمدرضا پویافر (۱۳۹۱)، *مطالعه عرفی‌شدن در میان ایرانیان مسلمان: مقایسه بین نسلی در تهران بزرگ*، سال چهارم، شماره چهارم.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۴)، *مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران*، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ششم، شماره ۱
- طالبان، محمدرضا (۱۳۷۹)، بررسی تجربی دین‌داری نوجوانان کشور، طرح پژوهش، معاونت پرورشی وزارت آموزش و پرورش.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۸)، *پیمایش ملی تدین اسلامی ایرانیان*، جهاد دانشگاهی (ایسپا)
- فاضلی، محمد (۱۳۸۴)، *پیمایش فرهنگ سیاسی ایرانیان*، جهاد دانشگاهی (ایسپا)
- کاظمی، عباس و مهدی فرجی، (۱۳۹۰)، *دین‌داری ایرانیان (موج نخست)*، دفتر برنامه‌ریزی پژوهش‌های کاربردی سازمان تبلیغات اسلامی.
- گودرزی، محسن (۱۳۸۱)، *پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان*، (موج دوم)، دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محسنی، منوچهر (۱۳۷۴)، *آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران*، (موج اول)، دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا)، (۱۳۸۸)، *دین‌داری در ایران*
- مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۷)، عوامل موثر بر اجرایی شدن سیاست‌های حجاب و راهکارهای آن، گزارش تحقیق.
- <http://rc.majlis.ir/fa/report/show/106721>
- Serajzadeh, Seddyed Hossein (1998), **Muslims Religiosity & Delinquency: An Examination of Iranian Youth**, Ph.D. Dissertation, Essex University.